

Антологијска едиција
ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
Књига 169

АЛЕКСАНДАР РИСТОВИЋ

Приредио
Марко АВРАМОВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Главни и одговорни уредник
Миро ВУКСАНОВИЋ

Уредници

Злата БОЈОВИЋ
Славко ГОРДИЋ
Томислав ЈОВАНОВИЋ
Марија КЛЕУТ
(преминула 7. XII 2023)
Горан МАКСИМОВИЋ
Марко НЕДИЋ
Миливој НЕНИН

Едицију помажу Министарство културе и
Покрајински секретаријат за културу.

Copyright © ИЦ Матице српске, Нови Сад, 2024

Издавачки центар Матице српске
Нови Сад
2024

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Марко Аврамовић

Кратке и дуге песме Александра Ристовића

13

ИЗБОР ИЗ ПОЕЗИЈЕ

Сунце једне сезоне	37
Једној девојци	37
Љубав	37
Приближавање	38
Име природе	38
Природности	38
Дрвеће и светлост унаоколо	39
Они који проводе поподне под стаблом јабуке	39
Дрвеће и светлост унаоколо	39
Венчања	40
Венчања (1, 6)	40
Текстови	42
Ишао сам према бреговима као да чиним што друго	42
Именујем то место где дрхтиш, где почињеш	42
О путовању и смрти (избор)	43
Та поезија	45
Јабука у гостионици	45
Кап воде	46
Тело сваког јутра	46
Беда поезије	47
Зид	48
Последња песма	48
Нежност	49
Дрво	50
Средиште	50
Преображење	51
Имена	51

Вечера моје супруге	51
Песник се обраћа својој супрузи	52
Улог на сенке	52
Саблажњив однос	52
За истим столом	53
Поздрављајући се са неким удно степеница	54
Будуће време	55
Снови о другом каквом животу	55
За два и два	55
Обичан живот	57
Речи	57
Усамљен човек	58
Песничко вече	58
У одбрану поезије	59
Нова смрт	59
Несрећа	60
Нигде никог	61
Предео са снегом	61
Читав призор	61
Удварање једној свињи	62
Без наслова	62
Занат од којег рука светли	63
Посао за гробара, за мене или за онога у чијем одсуству сам написао ову песму	63
Размишљање о ужету	64
Молитва	64
Закон	65
Не губећи из вида ниједно биће ни предмет	65
О правичности, о расипању	66
Замена вредности	66
Саслушање уз ђаволски потпис и друге поуке	67
О смрти и о још којечему	68
Елементи на које нам ваља рачунати	68
О путу	69
Горе и доле (избор)	70
Дневне и ноћне слике	71
О претварању воде у вино	71

Тајна	71
Песници, у мишју рупу!	72
Последњи разговор	72
Једноставан прохтев	73
Прилог за четрнаест ненаписаних песама	73
Сељачки нужник	74
Нужник-библиотека	74
Пољски нужник	75
Манастирски нужник	75
Нужник-музеј	76
Не пожуруј ме с песмама	77
Песник се обраћа својој супрузи	77
Подела хране	78
Поређење	78
Атомско доба	79
Јавне девојке (избор)	80
Слепа кућа и видовити станари	86
Часови приватне историје (избор)	86
Песник се обраћа својој супрузи мислећи на оно што га очекује	87
Не познајући се довољно	88
Пчела	90
Траг распознавања	90
Метафизичари на окупу	91
Разговор са самим собом	92
Критика поезије	92
Чиним то ради других	93
Други глас	93
Свакодневни посао	94
Дух злата (избор)	94
Са свих страна	96
Теле од железа	96
Ви, дуге песме	97
Нова будућност	98
Лак као перо	98
Кућни дух	98
О некоме и ружама	98

Ђаво	99
Хитлер	99
Сахрана	100
Ружа за увек	100
Млин	101
Авиони	101
Напад из ваздуха	102
Један сан	102
<i>Црвене магле</i>	103
Платно (избор)	104
Празник луде	108
1001 бубица: смрт	108
Недоумица	108
Ђаво	109
Други пут	110
Два царства	110
Ни Вергилије	111
Поноћ	111
Маслачак	112
Препознавање	112
Удаљено да се не би видело	112
Празник луде	113
Да бисмо видели друге и задржали их што дуже у сећању	118
Хладна трава	118
Позив	118
Док читао сам неку књигу, јуна месеца ове године	119
Туга	119
Поетика једноставности	120
Понжова разгледница	120
Покушавамо да се вратимо кући	121
Према једној разгледници	121
Кућа	122
Ти мала лампо	123
Мртви	123
Петао	123
Децембар	124
Мала жена	125

Болнички дан	125
Пијаца	126
Сребрна кашичица	127
Црнина	127
Извесна врста летења	127
Јефимија (1,4)	128
Скелети	129
Тело	130
Божја година	130
И жив такође	131
Моја жена једе снег	131
Плаветнило	131
Светиљка за Ж. Ж. Русоа	132
Свете животиње и инсекти	132
Ти собна ружо	136
Неко различит од нас и сличан нама	137
Једно исто	137
Ко и сам што јесам	138
Пешачећи и успут говорећи с људима о било чему	138
Мали тањир	139
Неко девојче у мојим успоменама	139
Оно што творац чини	140
Киша	140
У пуном јаду и слави	141
Час поетике	141
Како да проведемо зиму (4)	142
Гробови песника	142
О сјају липе	143
Неки дечак	143
Тајно дрво	143
О смрти и осталом	144
Редови	145
<i>Ружопрста зора</i>	146
О смејању	146
Оно	147
<i>Црвено и црно</i>	147
<i>Краљ алкохол</i>	148

Мириси и гласови	149
А деде нигде	149
Посмртница	150
Зиме давне, неповратне	151
Песме 1984–1994	151
Као туђи дах у лице	151
Егзистенција	152
Нека девојка, можда ти	153
Заборав	153
Опело	154
Будуће-прошло путовање	154
Сањарење за јули или како да се прехранимо	155
Сјај и јад извесних чињеница	155
О новом новцу ове године	156
Молитва	157
Колач	157
Наговарање	158
Душа	158
Чврст поглед	159
Ружа за ону која није овде	159
Дечани	160
Преко залеђеног потока	163
Хтео бих да сам мртав	167
Дрвце	168
Чудовиште	168
Посебан начин сањања	169
Ти књиге мојих песама	169
Да гледам у ништа	170
Ноћни суд	170
Неки улазе у крчму, неки излазе из крчме	172
Повратак ратника	172
Даниноћ (избор)	175
КОСТ И КОЖА	187
ИЗБОР ИЗ ЕСЕЈИСТИКЕ	
О поетској аутентичности	287
Читаачи поезије	288

Дисова љубавна поезија	290
Записи о поезији	295
Поезија вазда и свуда	299
ХРОНОЛОГИЈА	303
СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА	306
ПРИРЕЂИВАЧКЕ НАПОМЕНЕ	313
О РИСТОВИЋУ	
Чарлс Симић	
<i>Неко друго вино и светлост</i>	317
Милица Николић	
<i>Метафизика чулног Александра Ристовића</i>	319
ДОДАТАК	
Антологијска едиција	
ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ	329

КРАТКЕ И ДУГЕ ПЕСМЕ АЛЕКСАНДРА РИСТОВИЋА

Песнички опус Александра Ристовића један је од најразноврснијих и најобимнијих у српској поезији друге половине двадесетог века. Ристовић се јавио у периодици у првој половини педесетих година, прву збирку је публиковао 1959. године, стиховима који су се поетички уклапали у хоризонт поезије друге генерације послератног модернизма, која је стасавала у књижевним круговима који су се формирали око бивших надреалиста. У деценијама које су уследиле он је, као и други значајни песници његове генерације попут Лалића, Христића и Радовића, посебно након књиге *Та поезија* (1979), све више профилисао и у вредносном смислу уздизао своје песничко дело.

Најпре окренут певању о природи и њеном прослављању, у својој зрелој стваралачкој фази овај песник је свој развој усмерио ка све већем ширењу тематских хоризоната сопственог опуса. Како је и сам песник у једном свом интервјуу напоменуо: „Не знам да ли је реч о узлазној линији. Пре бих рекао да је код мене у питању ширење извесних кругова, о једном стицању моћи да се каже оно што раније није било речено”.¹ Наступивши у својим првих неколико песничких књига (низ од првенца *Сунце једне сезоне до Венчања* из 1966) као ексклузивни песник природе, временом је Ристовићев песнички опус растао у знаку радикалне инклузивности. Супротно од пасторалних предела које је у раном стваралаштву сликао и које је обележавала редукција на свега неколико елемената, песник је у својим потоњим остварењима посебно био заинтересован да опева мноштво бића, ствари и појава која сачињавају нашу свакодневицу. Песничко *ја* његових одличних књига са краја седамдесетих и из прве половине осамдесетих година (*Та поезија*, *Улог на сенке*, *Нигде никог*, *Дневне и ноћне књиге* и *Слепа кућа и видовити станари*) постаје глас онога који каталогизује и пописује свет који нас окружује.

Тешко је побројати све оно чему је овај песник посветио своје песме или барем понеки стих. Уочљиво је, свакако, да је посебну наклоност гајио ка сићушним и маргиналним стварима, и ефемерним радњама. Према речима Тање Крагујевић, „нигде толико бића и предмета, незаметних и непријатних, 'недостојних' песничког именовања, колико у Ристовићевој поезији”². Тако у њој наилазимо на бубице, мишеве, зрна пшенице, капи воде, напрстке, виљушке, ножеве али и на свиње, жабе, пацове. Поред животиња и предмета, обични људи, месари, сељаци, кројачи, кољачи свиња, као и они са друштвене маргине, попут разбојника и проститутки, такође у значајном броју насељавају његов песнички свет.

¹ Aleksandar Ristović, „Poezija je mišljenje” (intervju), u: *Sabrana dela III*, Kulturni centar Novog Sada, Novi Sad 2021, 877.

² Тања Крагујевић, „Чаролија једне љубавне реченице”, у: Александар Ристовић, *Семенка под језиком*, Агора, Зрењанин 2014, 343.

Као један од наших најсамосвеснијих песника, склон да у својим стиховима разматра питања природе и сврхе и сопственог и песничког уопште, Ристовић је и ово усмерење и приврженост оном скрајнутом и маленом, неугледном и ружном, као и ономе што се најчешће поима као непоетско, неретко и експлицитно програмски формулисао у својим стиховима. Као један од текстова у којима је предочио овај свој песнички *credo* издвајамо за ову прилику песму „Свакодневни посао” из његове књиге *Слепа кућа и видовити станари* (1985), коју наводимо у целости:

Помени клозетског пацова,
помени зелену и жуту гусеницу,
рибу окренуту на леђа у загађеној води,
сасушен измет,
недужну животињу преко које је прешао аутомобилски точак,
трбух неке лешине пун златних мува,
паучину,
коња од којег тек кост и кожа,
црва и његов савршен посао на чишћењу човекове околине,
прошлогодишње лишће,
отпатке, крпе и љуске,
циновске инсекте,
сточно беснило,
мушке ручерде око танушног женског струка,
чађ лампе,
посуду од емајла са пијанчевим бљуванком,
помени идиотску навик улепшавања и труд да не будемо оно што јесмо,
помени око исцурело у шаку,
надгробни споменик са натписом већ обрастао у зеленило,
помени сијасет бубица
на своје длану и другде.

У обраћању некоме, а вероватно и самом себи, песничко *ја* даје један каталог малих, непоетичних и ефемерних бића, ствари и појава, којих се треба у (песничком) говору дотаћи. Ристовић не жели да ишта остане ван његовог поетског света³, чак ни оно што је, како каже у једној другој својој аутопоетичкој песми сличног усмерења, „вазда лишено поетичности”.

³ Како је у једном осврту на поезију Бранислава Петровића Ристовић записао: „Све може ући у песму. Нема речи која то место не заслужује: речи су равноправне и саме по себи немају поетских значења.” (Aleksandar Ristović, „Poezija govora”, *Sabrana dela III*, Kulturni centar Novi Sad, Novi Sad 2021, 803)

Ова окренутост Александра Ристовића маргине и свакодневици, ипак не сме заварати читаоца његове поезије да је целокупан његов песнички напор усмерен искључиво на ту страну, будући да је он настојао својом поезијом да обухвати и све остале животне сфере, за њега је подједнако важно и мало и велико, и оно што је горе и оно што је доле⁴. И заиста, на многим местима у његовој поезији наилазимо и на она најважнија и најкрупнија животна питања. Наш песник често пева о смрти, злу, пролазности, а у неким случајевима дотицао се и Бога и крупних догађаја из савремен историје. Нису се у његовој поезији нашли само обични и људи са маргине, иако они доминирају (посебно у књизи *Нигде никог*, једном од највиших домета његовог опуса), Ристовић у стиховима помиње и краљеве, председнике, политичаре. Ретко који наш песник у своје делу помиње толики број славних људи из повести и савремености као он. Кроз његову поезију неретко дефилију Христ, Платон, Сократ, Шекспир, Хитлер, Лењин, Стаљин, Витмен, Дилан Томас, Џенис Џоплин, итд.

Неретко, ова два тематска пола његове поезије међусобно комуницирају, он јако воли да их проблематизује, замени им места, па тако у песми „Снага доказа” из *Улога на сенке* имамо стихове:

Шта је велико а шта је мало? Овај предмет овде рече неко да је велики
А онај предмет тамо
Да је пак мали
На пример:
Јабука и њена семенка кокош и јаје
Намећу ли поређење нуде ли одговор?

Једно без другог заправо не иде, а из оног мајушног често се рађа, или се у њему открива оно значајно и суштствено, попут семенке из песме „Стварање”, из збирке *Та поезија*, из које ће се једног дана развити велико и моћно дрво: „Ево неприметне семенке / у којој гори неко будуће стабаоце мени непознато”.

Један од кључних тренутака Ристовићеве поезије јесте то озарење које обузима песничко *ја* и остале лирске јунаке његових стихова, када у оном малом и на први поглед безначајном пронађу оно узвишено и суштствено. Тако „Један посве мален предмет / Готово безначајан” показује способност трансформације и дуготрајног закупљања пажње не само песничког *ја*, већ и многих других који су се нашли у близини у том тренутку. Говорећи о малим предметима истовремено се може говорити и о оним најсуштственијим темама, како нам и саопштава Ристовић у једној својој микро песми:

⁴ У аутопоетичком есеју „Поезија ваза и свуда” Ристовић је записао: „При томе је сваки предмет једнак другом предмету, камен и дрво, животињски и биљни свет једнаке су важности и полажу једнако право на своје место у песничком мишљењу” (Aleksandar Ristović, *Мали есеји*, Нолит, Београд 1995, 185)

Бог, Слобода и Бесмртност:

да великих ли тема.

То и ја говорим о њима

говорећи о капи кише и ветру!

Тако Ристовићево певање о свему што је сићушно и ефемерно, добија своје оправдање и *raison d'être* унутар његовог песничтва. Уколико се жели представити и пописати свет у свој његовој целокупности, онда се морамо бавити и малим стварима, јер без њих он овакав какав јесте нипошто не може бити потпун.

Оволика тематска разноврсност унутар Ристовићевог песничког опуса, можда већа него код иједног другог нашег песника друге половине двадесетог века, паралелна је и са морфолошком разноврсношћу у његовим остварењима:

„У његовој поезији ћемо срести и лирску минијатуру (*Платно*) и дуге песме (какве су оне у књизи *Празник луде*) и различите облике лирског циклуса (нпр. тематски конципирани циклус *Црнина* у књизи *Хладна трава*) и поеме (поема *Кост и кожа*, примера ради има 223 стране, што је увелико обим романа).”⁵

Заправо, могло би се утврдити да се не ради само о коинциденцији и паралелним појавама, већ да оволика жанровска разноврсност и долази „превасходно из разноврсности тематског материјала”.⁶

Мала песма

Навели смо већ да је Ристовић у својим стиховима често скретао свој поглед ка оним малим стварима и бићима. Његова љубав за мало није се на томе заустављала. Овај песник је, неретко, и многе друге ствари у својим стиховима смањивао, па у његовој поезији имамо неретко и малог Бога, малу жену, мали ауто, малу песму итд. Епитет *мало* у његовој поезији један је од најчешћих. Овој својој склоности ка умањивању Ристовић је прилагођавао и своју песничку форму.

Већ од књиге *Та поезија* наш песник се често оријентисао на краће песничке облике, односно на песме које имају тек по десетак и једва нешто више стихова. Ова тенденција изражавања у кратким и све краћим формама добија још на замаху са песничком збирком *Слепа кућа и видовити станари*. Поред тога што и овде налазимо велики број краћих и кратких песама од по десетак, петнаест стихова, ту су и три циклуса микро песама („Часови приватне историје”, „Мрље у негативу” и „Дух злата”).

⁵ Радивоје Микић, „Песник Александар Ристовић”, у: *Поезија Александра Ристовића*, ур. Радивоје Микић, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”, Чачак 2011, 17.

⁶ Исто, 17.

Репрезентативан пример, може се слободно рећи, овог читавог засебног тока Ристовићевог песничтва јесте већ поменути циклус микро песама *Часови приватне историје*. Наслов који наткриљује ових округло двадесет сегмената јасно указује на оно што Ристовић у својој поезији жели да нам прикаже – приватну историју која се одвија у сенци и позадини оне велике и крупних догађаја које она са собом носи. Поменути циклус испуњавају свакодневне појаве и ситуације, које смо у брзини и тескоби бивања често склони да превидимо и одбацимо, иако оне заправо чине највећи део онога што називамо животом. У поменутом стиховном низу, као у калеидоскопу, налазе се ситна дешавања, звукови, померања, призори. „Јунаци” ових догађаја су исто тако сићушни, и наизглед безначајни, предмети, бића и појаве. Отуда је са таквим малим догађањима и личностима и компатибилна форма ових кратких песама, од тек неколико, најчешће такође кратких, стихова. Песме у овом циклусу крећу се у распону од два до двадесет и шест стихова. Ипак, углавном имају тек по пет, шест редова. У њима њихов аутор, између осталог, даје приказе кућног живота, путем низа звукова које наводи у једној од песама:

Сада је на тебе ред,

кућна свирко,

звечкање ножевима, кашикама и виљушкама,

ви крици у постељи

и ви звукови што долазите из кухиње,

нужника

и пролазних просторија.

Именовањем ових одјека који најчешће испуњавају просторе за становање, Ристовић наводи све битне радње које чине један људски живот који се унутар њих одвија, једну истинску „приватну историју”. Ту су једење, сексуално општење, као и припремање хране и телесна пражњења. У овим песмама као да је песник отишао још даље у приказивању оног сићушног и пролазног, патентирајући један минималистички начин сасвим примерен теми. Више се не приказују само обични предмети и бића, већ звуци и померања које они производе. Тешко да се може наћи нешто ефемерније од тога.

У овим својим песмама Ристовић пажњу не посвећује само кућним и другим дефинисаним звуцима, већ и неодређеним одјецима, као у песми под бројем 10, најкраћој у циклусу, састављеној од само два стиха, која гласи: „Велики Неко / удара у велико Нешто”. У наведеном остварењу песник истовремено испитује и могуће границе облика. Оно постаје и гест којим се њен аутор пита колико је стихова и колико речи потребно да би нешто било песма.

Да мали број речи истовремено не значи и сиромаштво значења потврђује баш овај опит. У овој минималној песми, сажетост је обрнуто пропор-

ционална њеној семантичкој неодређености, што овој малој творевини даје на тежини. Да ли је у њој по среди само регистровање неког снажног звука који се однекуд зачуо, или је то што се чује нешто много значајније? Ко може бити тај „Велики Неко” из песме? Неко више биће? Ка овом потоњем тумачењу упућује нас и вешта употреба великих слова у песми, али се ипак не доноси никакав коначни одговор.

На примеру овог дистиха видимо да није редак случај да Ристовић у својим најмањим песмама поставља крупна, метафизичка питања. Она искрсавају из посматрања уобичајених, „малих” ситуација. О томе сведочи и следеће остварење, једно од најуспелијих у циклусу:

*Жабица је
скочила у бару.
А ми,
којим ћемо путем?
Горе или доле?*

Наравно, када се ради о путу на горе или на доле, о коме се пита лирски субјект песме, ниједан читалац неће помислити да је по среди неко обично рачвање стаза, већ да се поставља једно од суштинских питања која се односе на нашу посмртну судбину. Ристовић нам у овој песми демонстрира своју способност да у само пет кратких стихова, и уз помоћ једне песничке слике поставља она највећа питања. Како је и сам записао „и најкраћа, и најједноставнија лирска песма, која изражава неки упрошћен доживљај, тежи да из њега исфилозофира читаву егзистенцијалну теорију”⁷.

Као самосвестан песник, који је у многим својим најбољим песничким остварењима певао о самој поезији, Ристовић је и феномену малих песама приступио промишљајући га на овај начин. Тако су и кратке и најкраће песме у књизи *Слепа кућа и видовити станари*, праћене и песничким промишљањем овог облика у самим стиховима. Једна од репрезентативних песама тог типа је остварење „Ви, дуге песме”, у којој се лирско ја директно обраћа дугачким песмама, захтевајући од њих да се склоне и направе простор за сажете облике:

*Ви, дуге песме
уступите место кратким песмама,
онима које се дају изговорити
у једном даху,
онима чији су
крај и почетак
садржани*

⁷ Александар Ристовић, *Мали есеји*, 169.

*у једној јединој реченици.
(Хиљаде кишних капи
тек чине пљусак)*

Разлог за ову наредбу дугим песмама да устукну и оставе простора за оне кратке, поред компактности ових других, јер су им и почетак и крај у истој реченици, открива нам се у последња два стиха стављена у заграду. Сам пљусак, који има у себи небројено много капи, не би био могућ без ових малих саставних делова. Аналогјом бисмо могли рећи да исто тако и живот чине бројне споредне слике и догађаји. Без њих, ни живот такав какав јесте, не би био могућ и не би се могао спознати, да бисмо га истински упознали, морамо познавати сваку кап. Овакав модел, према Ристовићу, јесте онај којим можемо приказати небројено обиље света, посвећујући пажњу и свим његовим деловима. Због поменутог Ристовић је своје кратке и најкраће песме и груписао у циклусе, али и читаве књиге. Након *Слепе куће и видовитих станара*, Ристовић је написао две читаве збирке *Платно* (1989) и *Даниноћ*, која је објављена постхумно 1995. у оквиру књиге *Песме 1984–1994*, које су у целости састављене од његових најкраћих остварења.

У питању су збирке састављене од неколико стотина, прецизније *Платно* има пет стотина и двадесет, а *Даниноћ* пет стотина и четрдесет и пет, микропесама углавном од три или сасвим ретко четири стиха. Бројем стихова оне су блиске древном источњачком песничком облику хаика, иако се не држе његове строге метричке организације. Ипак, добар део оних које су усмерене првенствено на преношење визуелних утисака и представа које стоје без икаквог песничког коментара „ни пуритански настројени тумачи и песници хаика не би одбацили”⁸. Рецимо, следећу песму из *Платна*:

*Пчела је у дућану
као кап светла
између пера и дрвене рачунаљке.*

Донекле је слична и наредна песма из исте збирке:

*Из телефонске говорнице
(преко пута Васиного здања)
излази уплакана девојка.*

Овде је, ипак, у питању догађај, и песму сенчи слична значењска неодређеност и отвореност, какву смо видели и у неким песмама из циклуса *Часови приватне историје*. Будући да доноси само кратки исечак из једног непознатог живота, чији су се путеви случајно укрстили са путевима песни-

⁸ Живан Живковић, „Поезија факта”, *Летопис Матице српске*, Год. 166, књ. 446, св. 3 (септембар 1990), 353.

чке свести из песме, читаоцу остаје да сам домашта разлоге плача и свега онога што је могло да се деси пре или после призора који нам је у песми дат.

Дослух са древном источњачком песничком врстом није једини правац у коме се Ристовић кретао у овим својим малим песмама. Неке микро песме попримају облик дијалога или одломака из њих, попут следеће из *Данаиноћи* у коме се, као и у претходној песми коју смо навели, јавља плач за који не знамо поуздан разлог:

*Зајецали сте.
Па то је и природно
након толико година.*

У овим дијалозима или одломцима читаоцу неретко остаје да одгонета ко су ентитети између којих се дијалог води. Често тај разговор може бити, као што је то и уопште у Ристовићевој поезији, између песничког субјекта и неког предмета, биљке, (руже на пример: „Ко је то? / Мала ружа. / Па уђи онда, ти мала ружо!“), животиње или неког фантастичног и натприродног бића. Ови дијалози са вишим бићем иду у ред најуспелијих кратких песама из ових збирки. Таква је рецимо песма под бројем 151 из *Данаиноћи*:

*Зазвонио је телефон.
„Ало, ко је на линији?“
„Овде Бог“, одговара
неки миран и поспан глас.*

У овом кратком, хуморно осенченом, дијалогу, долази се до крупних питања о постојању божје егзистенције, могућности комуникације са њом и њеној заинтересованости за људе и уопште свет који је створио⁹. Ова песма нас поново доводи до једне од важних тематских преокупација Ристовићевих малих песама. Оне су неретко, можда неочекивано имајући у виду њихов обим, усмерене на крупна метафизичка и генерално егзистенцијална питања, која се тичу Бога, смрти, посмртне људске судбине. Као једну такву можемо навести и песму под бројем 264. из *Данаиноћи*:

*Вечна је трава.
Вечан је и наш напор
да умакнемо трави.*

Овај лук од обичних ствари које су стално око нас, попут у овом случају траве, ка оним најкрупнијим и проналажење у ситном и свакодневном вели-

⁹ Тему одсутног и незаинтересованог Творца Ристовић је дотакао и у својој најобимнијој творевини *Кости и кожи*, којом ћемо се бавити у завршном делу текста.

ко и трајно, видели смо већ, један је од основних покрета који се остварује унутар Ристовићеве поезије. Да би се на тако малом простору направио такав „мост“, користе се различита стилско-језичка средства, попут паралелизма у овој песми. У случају овог тростиха ствари постају још сложеније и слојевитије када се он посматра у контексту целокупног Ристовићевог песничког опуса, у коме је мотив траве, која у његовим позним песмама најчешће иде уз епитет „хладна“ и постаје симбол смрти, један од најчешћих и најважнијих.

За разлику од микро песама које доносе ситуацију из неког догађајног низа или, пак, део неког дијалога и носе обележје фрагмента, оне на метафизичке теме остављају утисак заокружености и самодовољности, попут космоса који се сместио у орахову љуску.

Нису, међутим, ни све Ристовићеве микро песме из ових двеју збирки окренуте ка оностраном и универзалним људским ситуацијама, поједине се могу читати и као коментар на нека дневна друштвена и политичка збивања из времена у коме су настајале:

*Политички говор држи
надут жабац.
Крекеће ли крекеће.*

Или можда следећа:

*Сад овде воде главну реч
госпа Беспарица
и дете јој Безнађе.*

Неретко су Ристовићеве мале песме у поменутиим књигама испеване из одређене ишчашене, неуобичајене перспективе, коју можемо наћи и у другим остварењима овог песника. У том погледу је занимљива следећа песмица из *Платна*:

*Крило за крило,
кљун за кљун,
тропрсто стопало за тропрсто стопало.*

Користећи се у својој поезији принципом „Око за око, зуб за зуб“, који језгровито описује суровост одређеног правног поретка, Ристовић поменуте људске делове тела замењује у својим стиховима животињским. Тако на неки начин указује на сличност људског и животињског света, али и пева ову песму из животињске, односно птичије перспективе.

Упадљива је и перспектива и поступак и у наредним стиховима, такође из *Платна*:

*Драга Јефимија, не заборави
да одведеш коња поткивачу
растеруј осе димом око куће
и пази да не угушиш сисама дете.*

Песма је дата у форми узгредне белешке, коју оставља у овом случају муж жени, подсећајући је на неке уобичајене дневне обавезе. Међутим, Ристовић је овај вид комуникације изместио у средњовековни контекст, па се тако уместо аутомобила који треба одвести мајстору, ту нашао коњ коме треба поткивач, а она којој је писмо упућено је нико други до наша песникиња Јефимија. Тако је Ристовић травестирао овај свакодневни жанр, истовремено то чинећи и са средњовековном епохом, коју је циљано свео на неколико тривија из свакодневице.

Хумор иначе није редак у Ристовићевим малим песмама, па оне често и попримају облик афоризма, са духовитом поентом:

*Нећемо остати на киши,
а нећемо ни унутра.
Па где ћете, јебем вам матер.*

Као и у остатку Ристовићеве поезије, и у овим његовим најкраћим песмама наилазимо на метапоетички слој, у коме ове мале песме саме себе промишљају. Једна од таквих песама из *Платна* коју можемо тумачити у поетичком кључу је следећа:

*Говорите о такозваним
унутрашњим сликама.
Али, постоје и спољашње. Погледајте!*

У њој се потенцира појавни свет и његови феномени, и тако посредно одобрава ангажман ових малих песама у том правцу.

Веома је занимљива и следећа песма под бројем 463. која иако кратка садржи скоро све особине карактеристичне за жанр метапоезије, и истовремено познате особине Ристовићеве кратке песме:

*Гле јагорчевина!
А шта је оно тамо?
Е то припада другој песми.*

У питању је поново кратки дијалог, са духовитом поентом. У њему истовремено постоји и свест о артифицијалности датог текста, а указује се стихом осенченим хумором да се једна мала песма због свог опсега може бавити само једном појавом.

И песма 475. је из овог круга:

*Кратке песме изгледају
као део дугачких песама.
А оне су само кратке песме.*

У њој се сугерише самосталност и интегритет ових кратких текстова, који могу да стоје као засебни књижевни ентитети, без неопходног уклапања у дуже књижевне творевине.

Песнички циклуси

Иако је написао велики број кратких и најкраћих песама и био, како смо видели, веома посвећен овим формама, Ристовић је са друге стране тежио и стварању већих и знатно сложенијих песничких облика. Иако је умео у стиховима да инсистира на аутономности својих малих песама, он је неретко своје кратке, али и нешто дуже песме, уланчавао у циклусе, односно у „задато уређено мноштво међусобно повезаних поетских текстова”¹⁰. У свом опусу овај аутор је тако креирао више десетина хотимичних али и „нехотичних” циклуса¹¹.

Са циклаторним процесима Ристовић је започео још у *Венчањима*, која су састављена од песама без наслова организованих у пет циклуса ове књиге и наставио уланчавање својих песама у одређене низове до краја свог стваралачког пута. Са циклусног аспекта посебно је занимљива збирка *Улог на сенке* која у себи садржи неколико надпесничких целина, међу којима преовлађују оне нехотичне. Један овакав континуирани низ чини осам песама о обичним људима, углавном припадницима уобичајених занимања, по којима ове песме у већини случајева и носе наслове: „Дрводеља”, „Сеоски учитељ”, „Апотекар”, „Чувар стада”, „Младић са обручем”, „Копач јама”, „Старе жене” и „Војник”. Иако ове песме нису формално склопљене у циклус заједничким наднасловом, постоји много интегративних фактора између ових текстова, који указују да их можемо третирати и посматрати заједно.

Најпре, скоро све песме носе наслов истог типа, и свака је исповест личности из наслова. Такође, искази лирских јунака у овом низу текстова су синтаксички, али и садржајно веома слични. Они су једноставни, усмерени на пуки опис сопствене делатности. Тако дрводеља каже: „Ја сам дрводеља / Моје алатке не теже од конца / Упиру у свето дрво / Тање га / Буше”. Слични су искази и других Ристовићевих лирских ликова, рецимо апотекара: „Ја

¹⁰ Елени Апостолос Стерјопулу, *Поетика лирског циклуса*, Народна књига, Београд 2003, 54-55.

¹¹ Под „нехотичним” овде подразумевамо оне скупине песама које нису директно означене као засебан циклус, односно обухваћене заједничким насловом, али су сложене у низу у збирци, и спојене тематским и синтаксичким сродностима.

сам апотекар / Справљам беле ружичасте зелене и мрке напитке” [...] или чувара стада: „Ја сам чувар стада / Ја идем за стадом чија вуна светли као јутарња светиљка”. Ипак, код ових обичних људи, у складу са поетиком откривања необичног и узвишеног у свакодневном и уобичајеном којом се руководио Ристовић, у њиховим баналним радњама понекад искрсавају и неке вансеријске појаве и дубоке животне спознаје.

Сличан овом, и исто тако нехотичан, јесте и циклус песама о ручковима, у коме нас кроз низ од десет песама Ристовић упознаје са различитим врстама ове свакодневне активности. Сазнајемо како изгледа и ручак песника, и ручак ратника, и ручак љубавника, али и ђавола итд. У овом скупу песама Ристовић, што иначе врло често чини у својим циклусима, жели да нам представи што већу разноликост једне појаве, на коју се иначе не обраћа превише пажње. На неки начин слично је и са осмоделним хотимичним циклусом *Пси* из исте књиге, у коме нам се из песме у песму представљају све могуће варијације псећег живота. Распон се креће од оних уобичајених приказа паса дуталица или паса у лову, до оних веома бизарних псећих догодовштина, какав је опис полног односа пса и његове газдарице из песме под бројем три.

Као и у претходна два поменута циклуса и у овом поред интегративних фактора, односно центрипеталних како их називају неки теоретичари циклуса, постоје и оне центрифугалне силе које делују у правцу самосталности песама унутар надређене целине. Код Ристовића најчешће изузетност песме лежи у јединствености појаве о којој пева. Низ песама устројених у циклус овај песник најчешће гради с намером да представи сву разноликост света односно неке одређене појаве или врсте у њему. Тако, на пример, у остварењу које је последње поменуто он жели да нам представи какво се све мноштво и богатство крије иза онога што је означено ознаком „пас”.

Међутим, поред ове намене да се удруживањем одређеног броја песама илуструје разноликост и несводивост онога што нас окружује, унутар Ристовићевих песничких циклуса постоји и једна друга значајна тенденција. Њу проналазимо у можда и двома његовим најпознатијим песничким циклусима *Лева тукотина* и *Јавне девојке* из збирке *Дневне и ноћне слике*. Поред тога што су ова два циклуса, посебно први који се бави нужницима и процесима телесног пражњења, врхунац у Ристовићевој намери да се у својој поезији бави оним непоетским¹², они нам и поручују да и поред привидне разноликости људи, као и свих других бића, постоји биолошка подлога заједничка свима, и она је поуздан знак и доказ наше подједнаке вредности.

Иако циклус *Лева тукотина* на први поглед жели да прикаже сву разноликост тоалета и оних који их користе, коначна спознаја коју нам доноси овај циклус јесте она да су и мали људи, који се појављују у овим песмама,

¹² Како је навела Милица Николић: „У име непризнавања поделе на ’високо’ и ’ниско’ [...] Ристовић уводи у лирску поезију, без икаквих еуфемизама, изравно именовање и директно означавање тзв. ’доњих’ региона и скарених радњи” (Милица Николић, „Метафизика чулног”, у: *Песма, облик, значење, Службени гласник, Београд 2008*, 87).

као и они славни који су поменути у завршној песми „Нужник-музеј” (Платон, Рабле, Бајрон, Лењин, Де Сад и др), повезани и изједначени пред овим телесним потребама. У овом Ристовићевом циклусу „су носиоци животних улога, и ’главних’ и ’споредних’, сви подједнако протагонисти биолошких нужности”¹³. На овом месту до изражаја, дакле, долази Ристовићев снажни егалитаризам, који је већ и садржан у његовом убеђењу да је све вредно, а и неопходно песнички представити.

Циклус *Јавне девојке* најобимнији је и свакако један од најбољих Ристовићевих песничких циклуса, који бројем од 25 песама знатно надмашује број између седам и десет песама, који теоретичари наводе као најчешћи у циклусу¹⁴. Колико је труда у њега песник уложио, сведочи и веома строга структурна организација, која јемчи и велику компактност овог текстовног низа. Наиме, свих двадесет и пет песама испевано је у кратким стиховима истоветне строфичне структуре: свака има по четири стиха, док се свака песма састоји од по пет строфа. Такође, сваки део циклуса представља исповест по једне јавне девојке, које преузимају улогу гласова у њему, представљајући тако своје муштерије. Све поменуте исповести почињу и идентичном синтагмом „Са мном је”.

Насупрот овакво хомогеној организацији стоји тематска разноликост песама, односно велика шароликост корисника услуга проститутки. Ту су пољски радник, железничар, песник, брбљивац, војник, Исус, професор, мађионичар, мачевалац, богаташ, калуђер, курат ђак, људски костур, анђео, богаљ, коњ, ђаво, старац, говедо, лутка, официр, девојка заљубљена у девојке, дрводеља, пчелар и Бог. Заправо је по среди „групни портрет човечанства с дамом”¹⁵. Ристовић нам у њему представља сву разноликост људског света, ту су и богати и сиромашни, и ђаци и професори, и војници и официри, и хетеросексуални, и хомосексуални, и они које занимају духовне сфере, као и они окренути искључиво профаним стварима. Ристовић се, такође, не зауставља само на људском свету, већ у овај круг песама уводи и животиње, неживе ентитете, као и виша бића.

Ма колико да су они о којима песник у овом циклусу пева разнородни, све њих ипак повезује једна ствар, а то је оно телесно – сексуалност, потреба за полним општењем. Чак и када се ради о онима који су попут калуђера окренути духовним сферама, „испод мантије је човек / од сељачке крви и меса”. Дакле, на неком унутарњем, доњем нивоу, сви ови ликови су једнаки и блиски. Сексуална жеља је заправо нешто што руши и прекорачује све предвиђене границе, границе између оног високог и ниског, духовног и телесног, мушког и женског, људског и животињског. Чак се и граница између живог и неживог на примерима лутке и људског костура такође поништава.

¹³ Милица Николић, *Нав. дело*, 89.

¹⁴ В. Елени Апостолос Стерјопулу, *Нав. дело*, 50.

¹⁵ Милица Николић, *Нав. дело*, 91.

Баш због тежње да се покаже сва разноликост одређених појава и бића, песнички циклуси Александра Ристовића делују као отворени, тј. они које би било могуће допуњавати и новим песмама. Песме које се унутар њих налазе углавном су у равноправном статусу, и као по правилу, у њима нема текста који заузима централну позицију и око кога се остали окупљају.

Ипак, у неким случајевима је Ристовић тежио да избегне ову отвореност, на посебан начин градећи последњу песму у циклусу, која се тада разликује од оних које су јој претходиле. Такав је случај у већ помињаном циклусу *Пси*. Наиме, док су остале песме из овог низа дате као наративне секвенце, последња је устројена каталожки и списак је дужности које обавља сеоски пас чувар:

Сеоски пас

Чува руже у дворишту

Чува беле кошнице

Чува бунар и дрво које се огледа у његовој води

Чува кућу где у сваком прозору је

По једно лице

Чува дедине опанке и чизме његова сина

Испред врата

Чува планинско стадо у магли

Чува дрвен нужник

Чува коња и опрему за коња

(Што мирише на кожу и дуван)

Чува секиру углављену у пањ

Чува бич и уже

Чува гостинску собу

Чува собичак где се газдина кћер љуби

Са неком протувом из суседства

Која јој свлачи румену кошуљу

И тура прсте у грудњак.

Ова каталожка песма заправо постаје одличан завршетак већег низања и скретање пажње на надређену структуру, која је пресликана у овој малој којом се та већа окончава.

Слична је и улога вишеделне песме „Нужник-музеј” којом се закључује циклус *Лева пукотина*. Она је прави циклус у циклусу, састављена од шест кратких песама о славним људима и различитим врстама нужника које посећују, тако да заправо представља савршено огледање веће целине унутар које се налази.

Завршетак дужом песмом у којој се пресликава читав циклус није био једини начин на који је Ристовић заокруживао своје сложеније песничке творевине. Циклус *Јавне девојке* компонован је градацијски, пошто последња песма у њему у којој се појављује Бог, представља сасвим сигурно његов врхунац. Чак ни творац свега, оностран сваком овоземаљском бићу, не може да не подлегне једном од главних телесних нагона који омогућава и обнавља живот.

Велики песнички облици

Поред тога што је кратке и нешто дуже песама устројавао у циклусе, Ристовић је тежио и стварању већих песничких творевина из „једног комада”. Овде не мислимо на песме од пар десетина стихова, које често можемо наћи у Ристовићевој поезији, као и у поезији многих других наших савремених песника, већ на оне попут песме „О анђелима, о дрвећу и о пословима везаним за анђеле и дрвеће”, која има чак 31 строфу и 124 стиха, и у збирци *Слепа кућа и видовити станари* стоји као нека врста противтеже кратким песмама које у њој доминирају, и више песама из збирке *Празник луде* које такође имају двадесетак и више строфа попут „Жаба”, „Чипке”, „Крчме” и најдуже међу њима „Празник луде”.

Иако својим обимом ове песме подсећају на поеме, Ристовић у њима не прибегава наратији која је карактеристична за овај лирско-епски облик, већ до њиховог обима долази набрајањем и каталогизирањем најразличитијих слика и ситуација. Сlike иду од оних уобичајених свакодневних призора, до оних потпуно ишчашених и бизарних. Ове песме су тако пример својеврсне необуздане имагинације.

У овако устројеним песмама питање њихове кохеренције се испоставља као једно од кључних. Међутим, за разлику од циклуса, наш песник је овде, иако је по среди једна песма а не више њих, мање бринуо о интегративним факторима између појединих строфа, па врло често чак и унутар саме строфе. Сlike које се нижу унутар њих понекад делују као веома удаљене и њихово здруживање унутар строфе или песме делује као плод пуке случајности. По среди је нека врста хаотичног набрајања, које нема неко евидентно начело каталогизације.

Ипак, неки елементи кохеренције у овим текстовима постоје. У случају песме „О анђелима, о дрвећу и о пословима везаним за анђеле и дрвеће” сегменте на окупу држи централни мотив дрвета липе, липиног семена и артефаката који су од ове биљке начињени, који се јавља у скоро свакој строфи, уносећи тако барем делимичан ред у ово хаотично низање слика:

[...]

*Поздрављам те, ти, зеленило, будући да сам ти наклоњен једном другом
навиком,*

ви, гране, које се међусобно ударате отресајући лишће, усмрћујући птице,

не поштујем ни забрану ни казне, обдарен детињом реченицом,
љуљам звоно, држим уже и каиш, служим се лаким и вештим ножевима.

Опет су нам за леђима ловачки пси и беда,
одавде је поглед другојачији но било који предмет уобразиље,
затечени смо у својим кућама сред разговора или у постељи,
сва мучилиштина су затворена сем овог што га чине уобичајени послови и навике.

Ево липиног семена у дубини моје капе,
ево друге семенке где се врти у ваздуху користећи за то своја крила,
домаћин је изашао у штофаном сакоу и с краватом,
домаћица иде кроз кућу, још нага и хвата летеће семенке кроз отворена окна.

Гледају нас развратници из старинског будоара од скупог дрвета:
њој је кошуља преко главе, њему су гаће ниже колена,
време је да једна кугла удари у другу и да се распрсну у више куглица,
време је да оно што је било овде ставимо на друго место послуживши се
лукавством и другојачијим чаролијама.

[...]

На сличан начин се на окупу држе и стихови и строфе из песме „Жабе” из *Празника луде* где се мотив животиња из наслова варира на више места у тексту, док је у случају песме „Чипка” из исте збирке, интегративни принцип доследна карневализација сећања. Карневализација обележава и „Празник луде”, као и тежња ка бласфемiji, гротескно изокретање и усмереност на телесно, односно сексуално. Љубавни парови унутар ове песме најчешће имају обележје гротескних спојева – односи дебелих и мршавих, изокретање тела у односу на уобичајени поредак, гигантски органи.

Оно што је заједничко овим песмама јесте и њихова изразита отвореност, знатно већа у односу на Ристовићеве циклусе. Крај скоро сваке од њих је арбитражан, и читалац стиче утисак да би се низање разбокорених слика могло наставити у бесконачност.

Поред тога што је своје песме уланчавао у циклусе, или што је писао веома дуге песме, Александар Ристовић је у свом трагању ишао још даље, истраживао је да ли су „на основи савремених изражајних средстава [буду] поново могући велики поетски облици”¹⁶. Као и у скоро свим другим сегментима свог стваралаштва и овде се наш песник није приклонио само једном моделу, већ је креирао обимна дела заснована на различитим обликовним принципима.

¹⁶ Миодраг Павловић, „Велики и мали облици”, *Рокови поезије*, СКЗ, Београд 1958, 21.

Најпре су ту Ристовићеве, како их је критика крстила „романи у стиховима”¹⁷ *Лак као перо* (1988) и *Неки дечак* (1995), двоструко кодирани и за децу и одрасле. У оба случаја у питању су обимна остварења у стиху, састављена од великог броја углавном краћих песама (у случају књиге *Лак као перо* скоро две стотине, док се у књизи *Неки дечак* нашло 150 песама), које читане заједно дају причу о једном ратном, односно поратном детињству и младости.

Оно што пре свега спаја ове песме, али и обе књиге једну са другом, јесте истоветна дечја перспектива из које су песме у њима испеване. У питању је тачка гледишта младог бића, тзв. наивна свест, из које се спознаје свет и сусреће се са различитим његовим видовима. Између осталог, пратимо откривање сексуалности песничког ја и заинтересованости за женски свет, прве сусрете са смрћу, као и спознају сопствених песничких склоности. Ово сазревање се одвија у турбулентним временима Другог светског рата и првих послератних година, које су доносиле ново друштвено устројство. Док се крећемо од песме до песме и кроз једну и кроз другу књигу, пред нама искрсавају почетак рата, окупација, савезничко бомбардовање, поратна немаштина, гласање са ћоравим кутијама итд.

За овако крупне теме како на личном (у више наврата је наш песник истицао да је детињство извор целокупног књижевног стваралаштва)¹⁸ тако и на општем плану било је логично да Ристовић прибегне великим песничким облицима у којима би се оне могле у потпуности осликати. То да су песме у овим двома књигама чвршће повезане него у случају његових циклуса или строфа у дужим песмама, очитује се и у томе, што поред јединственог лирског ја које је говорно лице сваке песме, из песме у песму сусрећемо се са истим лирским јунацима. Углавном су то личности из породичног круга главног јунака: бака, деда, отац, мајка, сестра, ујак, тако да песник нижући песме једну за другом надограђује и профилише њихове књижевне ликове.

На плану појединачних делова односно песама ових песничких макроструктура, Ристовић се у највећем броју одлучио за наративне секвенце, односно, према речима Милице Николић, песме-драмолете „на најразличитије теме из живота једног младог бића. Из те целине израста и ’место радње’, и сама ’радња’, и ’главни јунаци’ и ’окружење’, и ’живот у сну’”¹⁹. Неретко ове Ристовићеве наративне песме имају у себи анегдотско језгро, које се завршава духовитом, хуморном поентом, попут песме „Млић” из књиге *Лак као перо*, у којој дечак, главни лирски јунак, иде заједно са својом баком да самеле брашно, или песме „Тајно дрво”, којом се и отвара књига *Неки дечак*, а која пева о дискретној куповини бадњака у новом комунистичком друштву.

За разлику од књига *Лак као перо* и *Неки дечак*, у којима је кроз низ, углавном наративних, песама испевана повест о ратном детињству и раној

¹⁷ В. Milica Nikolić, „Ristovićev roman u stihovima”, u: Aleksandar Ristović, *Lak kao pero*, Nolit, Beograd 1988, 7–11, и Радивоје Микић, *Нав. дело*, 18.

¹⁸ „Свако књижевно стварање (и не само књижевно) чини ми се неким видом продуженог детињства.” (Александар Ристовић, „Узимање воде”, у: *Мали есеји*, Нолит, Београд 1995, 166)

¹⁹ Milica Nikolić, *Nav. дело*, 7.

младости, у свом најобимнијем остварењу поеме, како ју је сам аутор одредо, *Кост и кожа* (1995)²⁰ Ристовић је кренуо нешто другачијим путем, уводећи у ову своју књигу, поред наративних секвенци, и различите каталоге, дијалоге, здружујући слике из различитих сфера, и разбијајући временско и просторно јединство које је у помињаним „романима у стиховима” играло значајну улогу у остваривању њихове целовитости. Могло би се рећи да је песник у овом остварењу комбиновао поступке из поменутих „романа” и својих дугачких песама, уз знатно строжију организацију стихова и строфа. Наиме, строфе у овом делу су по правилу, уз ретке изузетке, катрени, а стихови су краћи.

Ипак, упркос својој фрагментарности, или можда баш због ње, поема *Кост и кожа* нам у својих 77 песама доноси једну тоталну слику света, слику која, обухвата и историју, углавном ону двадесетог века, и савремене политичке догађаје, и свакодневни живот, и духовност. За овако значајне теме Ристовићу је била потребна енциклопедијска творевина која у себи спаја говоре више различитих лирских гласова; у њој се помиње више десетина историјских и неисторијских личности; наводе се разни догађаји одиграни током двадесетог века и пева се о различитим географским поднебљима, уз скоро непребројиву количину песничких слика. О свеобухватности књиге и тежњи да се дотакну све сфере живота на занимљив начин сведочи и песма под бројем 50, у чијих шеснаест строфа Ристовић представља скоро све значајне српске песнике од романтизма до надреалиста.

Бављење историјско-политичким збивањима у *Кости и кожи* једна је од околности која изневерава читалачка очекивања насрам Ристовићеве поезије. Наиме, поред тога што се и у јавности његово дело перципира с оне стране ангажованости, и сам песник се све до друге половине осамдесетих година држао по страни од усмеравања свог погледа на ту страну, и тај свој став је у више наврата и програмски формулисао. Међутим, у *Кости и кожи* Ристовић се дотиче рата за Фокландска острва, Вијетнамског рата, сукоба у Палестини, штрајкова у Пољској и синдиката „Солидарност”, Другог светског рата, као и нуклеарних проба и других историјских превирања и ужаса. Такође су ту и прикази тоталитарних држава и репресије у њима, пре свега у СССР-у, па је у једном певању дат каталог писаца страдалих током совјетског режима. Ристовић не заборавља и титоистичка зверства, па нас тако суочава са призорима са Голог отока. Кроз књигу промичу Стаљин, Хитлер, Маргарет Тачер, Елеонора Рузвелт, Лех Валенса. Отуда би се могло рећи да је *Кост и кожа* лежећи у Ристовићевој песничкој фиоци више од деценије представљала неку врсту скривене стране његовог песништва, оне

²⁰ Ова Ристовићева књига заузима сасвим специфичан положај у његовом опусу и рецепцији његовог дела такође. Иако написана још током 1982. и 1983. године, *Кост и кожа* је светлост дана угледала тек постхумно, као један од пет томова из Ристовићеве заоставштине. Као разлози због којих је песник није објавио за живота могу се извући различите претпоставке. Такође, иако се према нашем уверењу ради о прворазредном песничком остварењу, о *Кости и кожи* се до скоро веома мало или, ако се изузме краћи осврт Саше Јеленковића, скоро уопште није писало. Више о овој књизи в. Марко Аврамовић, *Не губећи из вида ниједно биће ни предмет: поезија Александра Ристовића*, Фонд Александар Невски, ИП Принцип, Београд 2020, 275–315.

која показује његову итекако велику заинтересованост за савремене догађаје и велике историјске теме.

Страдања из Другог светског рата заузимају посебно значајно место у књизи. О оном најстрашнијем из те катаклизме, гасним коморама и Холокаусту, Ристовић је певао у неколико песама овог дела. Као пример можемо навести ону под бројем 57. У овим стиховима приказује се улазак несвесних жртава у оно за шта мисле да је купатило, напуштених чак и од самог Бога:

*Купатило – комора
са отровним плином
има извесну предност у поређењу
са другим машинама за умирање.*

*Не знајући шта је у питању,
улазе безазлени купачи,
упалих груди,
омлитавелих стражњица.*

*Ни сам Бог неће им
шапнути истину на ухо,
за који час видеће Бога
у немачкој униформи.*

Ристовић овде експлицира једно од најважнијих питања своје књиге, оно о одсуству Бога у тренуцима људске патње и допуштање зла у свету. *Кост и кожа* је отуда својеврсна теодицеја, у којој се презентује већина страшних догађаја двадесетог века и промишља улога божанског у њима. Питање теодицеје постављали су многи теолози, филозофи и уметници: уколико Бог постоји и ако је свемоћан и апсолутно добар, зашто допушта страдања и патње?

Није отуда необично што дијалог са Творцем представља главно упориште поеме, што је чини јединственом у опусу Александра Ристовића. Иако религиозне теме нису пречесте у стваралаштву овог песника, обраћање, и присуство другог лица нешто је посве уобичајено и очекивано за његово песништво. Наиме, директно обраћање некоме или нечему, тј. апострофа, једна је од централних ситуација Ристовићевог опуса. Отуда је можда и логично да је у једном Ристовићевом остварењу дошао на ред и дијалог са Творцем. Без тог разговора са божанским његова комуникација са најразличитијим ентитетима нипошто не би била потпуна. Лирско ја ове Ристовићеве књиге се Богу обраћа у различитим регистрима, оно пита, али и оптужује и окривљује Творца за зла која су задесила земаљска бића. Бог из *Кости и коже* често је одсутан, скривен, али и неосетљив за патње бића која је створио. Занимљиво да оваквом представљању Бога налазимо паралеле и

у неким од најмањих Ристовићевих песама, које смо раније у тексту помињали. То је још један од начина на који се у његовом опусу успоставља веза између његових најмањих и највећих остварења.

Иако се песме испеване у другом лицу најчешће могу идентификовати као обраћање Богу, није увек најјасније ко је то *ти* коме се лирски субјект обраћа, као и између којих инстанци се успоставља однос Ја–Ти. Такође, и када су песме посредоване у првом лицу, није увек изврстан идентитет лирског субјекта. Скоро је извесно да у *Кости и кожи* заправо немамо посла са само једном говорном инстанцом, већ је песник у своју поему увео више лирских гласова. Поред различитих обичних људи, од којих су многи страдалници, чини се да и Бог лично добија прилику да се оправда и одговори на оптужбе примарном песничком Ја.

Поводом књиге *Кост и кожа* може се без зазора говорити о Ристовићевој епској амбицији, посебно ако имамо у виду да је еп „песма која укључује историју”²¹, као и „прича о тоталном свету”²². Такође, у свом остварењу Ристовић је често прибегавао каталозима и каталошкој организацији грађе, а каталози „су постали обележје епске књижевности”, и отуда је каталогизовање „главна компонента сложених монументалних дела попут *Илијаде*”²³.

Да је и сам песник имао у виду своје епске намере могу нам послужити као доказ и инвокације на почетку књиге. У њима, попут епских песника, најпре Хомера, који зазивају музе на почетку својих остварења, и наш песник позива вишу инстанцу, у његовом случају Господа, од кога се, такође, моли помоћ да се испева песма која следи. Као што и епски певач себе доживљава само као медијум који преноси оно што му музе говоре, тако и песничко *ја* *Кости и коже* наглашава неопходност божанске помоћи у настанку његовог дела:

*Госпoде, затворена су ми уста
тајним кључевима;
помози ми да кажем
оно што сам наумио још рећи.*

Ристовић је своје веће целине, како смо већ поменули, од песама, преко циклуса до књига, неретко градио као низ фрагмената који творе већу целину. По сличном принципу је грађена и *Кост и кожа*, која је за разлику од древних епова, састављена од низа микро прича, ситуација и слика. Међутим, и та фрагментарност је карактеристична савременим остварењима са епским тенденцијама. За савремене баштинике епског карактеристична је

²¹ Езра Паунд, *Како да читамo*, превео са енглеског Милован Данојлић, Матица српска, Нови Сад 1974, 34.

²² Волфганг Кајзер, *Језичко уметничко дело*, превео са немачког Зоран Константиновић, СКЗ, Београд 1973, 423.

²³ Robert E. Belknap, *The List: The Uses and Pleasures of Cataloguing*, Yale University Press, New Haven & London 2004, 10–11.

афирмација „новооткривеног смисла за реално; стварност се доживљава као иманентна животу, а биће обитава у свету земље, времена, пути, патње”²⁴. Зато савремени епски стваралац насупрот својим претходницима „слави фрагментарност; без осећања кривице у његовом видном пољу креће се слободно човек у свету ствари, трагајући за својим смислом у себи”²⁵. И за Александра Ристовића фрагмент постаје реалност савременог песника, који се налази у исто тако сегментираном свету, отуда „песник фрагментарног, фрагментаран својим начелима – песник је данашњег света који му даје право да говори, али га не слуша”²⁶.

Имајући све наведено у виду, чини се, да *Кост и кожу* врло комотно можемо означити и као модеран еп. Ово освајање најдужег и најсложенијег песничког облика сведочи о изузетној способности Александра Ристовића да нам се обраћа и у најмањим песничким облицима од само два, три стиха и у оним највећим песничким остварењима, од више хиљада истих. Његове изузетне мале песме, као и његов несвакидашњи модерни еп уз изразиту сликовну и тематску разноврсност његове поезије, сврставају овог, за живота доста повученог, песника у сами врх српске поезије друге половине двадесетого века.

²⁴ Dubravka Popović Srdanović, *Ka modernom epu: Vetrovi Sen Džon-Persa*, Visnet, Beograd 1998, 97.

²⁵ Isto, 97.

²⁶ Александар Ристовић, *Мали есеји*, 164.

Антологијска едиција
ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

АЛЕКСАНДАР РИСТОВИЋ
Књига 169

Приређивач
Марко Аврамовић

Издавач
Издавачки центар Матице српске
Нови Сад, Матице српске 1
www.icms.rs

За издавача
Мато Пижурица, председник Скупштине

Лектор и коректор
Бојана Јањушевић

Ликовно-техничка опрема
Вукица Туцаков

Припрема
Ерика Рутаји

Штампа
Сајнос
Нови Сад, Момчила Тапавице 2

Тираж
800

ISBN 978-86-80730-74-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41-82

821.163.41.09 Ristović A.

РИСТОВИЋ, Александар

Александар Ристовић / приредио Марко Аврамовић. - Нови Сад : Издавачки центар Матице српске, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 335 стр. ; 24 см. - (Антологијска едиција Десет векова српске књижевности ; књ. 169)

Тираж 800. - Стр. 13-33: Кратке и дуге песме Александра Ристовића / Марко Аврамовић. - Хронологија: стр. 303-305. - Приређивачке напомене: стр. 313. - Стр. 317-325: О Ристовићу / Чарлс Симић, Милица Николић. - Додатак : Антологијска едиција Десет векова српске књижевности : концепцијска и уређивачка начела: стр. 329-335. - Библиографија.

ISBN 978-86-80730-74-5

а) Ристовић, Александар (1933-1994)

COBISS.SR-ID 137895177
